УДК 262.12 (477–25)

Леонід ТИМОШЕНКО

"ЖАЛЬ НАМЪ ДУШИ И СУМНѢНЬЯ ВАШЕЙ МИЛОСТИ" (КИЇВСЬКИЙ МИТРОПОЛИТ ОНИСИФОР ДІВОЧКА ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ ЧАСУ)

Постать київського митрополита Онисифора Петровича Дівочки (роки урядування 1579–1589) є малопомітною в історіографії історії церкви ранньомодерної доби. Переважно, він згадується у зв'язку з резонансним зміщенням з митрополичого уряду в 1589 р. Крім того, в літературі досі побутують різноманітні полемічні чутки про порушення ієрархом канонічних норм церковного життя та закиди щодо його нерадивості як архіпастиря.

М.Коялович, автор першої великої праці про Берестейську унію, згадує митрополита лише причинково, не довіряючи інформації про його екскомунікацію патріархом[1]. Натомість, митр. Макарій приділив постаті велику увагу[2]. Цінними є, наприклад, декілька суттєвих повідомлень до біографії та діяльності митрополита. Проте дослідник допустив, без покликання на джерела, декілька неперевірених повторів, які зводяться до того, що митрополит був двоєженцем, його призначили на уряд зі світського стану і він не був підготовлений до духовної кар'єри та ін.

У примітках до третього та четвертого тому "Актов Западной России" (редактор – І.Григорович) уміщено цікаві коментарі з аналізом джерельних та історіографічних свідчень про митрополита та останні роки його життя[3]. П.Гільдебрант, видавець творів полемічної літератури, також написав коротку біографічну довідку про Онисифора, в якій, крім повтору звинувачень на його адресу часів полемічної боротьби, відмітив деякі позитивні моменти діяльності ієрарха[4]. У праці О.Левицького, на жаль, згадано лише про звинувачення на адресу митрополита[5].

М.Грушевському належить єдина (з відомих) спеціальна публікація про митрополита Онисифора[6]. Його зацікавлення постаттю було викликане кількома причинами. По-перше, дослідник прагнув довести помилковість думки про прізвисько Дівочка; по-друге, він намагався спростувати ряд міфів, які побутували в історіографії з часів полемічної боротьби. Цікавими є також зауваги історика щодо походження митрополита. В "Історії України-Руси" М.Грушевський висловив декілька цікавих спостережень, які стосувалися оцінки діяльності архієрея: він був енергійним борцем за внутрішній порядок у церкві[7]. Скинення Онисифора спричинили недоказані чутки і львівські братчики, які відплатили йому за не підтримку у боротьбі з єпископатом[8].

Польська історіографія постаттю митрополита Онисифора, фактично, не цікавиться. Прикладом може слугувати праця Е.Ліковського з короткими, але негативними оцінками його діяльності[9]. К.Ходиніцький, який приділив митрополитові більшу увагу, дав йому категорично негативну оцінку: митрополит здобув собі найгіршу славу, у порівнянні з попередниками[10]. Закид автора, що архієрей не дбав про церковні маєтності, видається непереконливим. Незважаючи на явні недотягнення, оцінки К.Ходиніцького повторив О.Галецький[11].

У повоєнний час зацікавлення постаттю митрополита виявив Й.Сліпий[12], який відзначив як негативні, так і позитивні моменти його діяльності. Так, він відніс Онисифора до останнього в ряду першоієрархів, який завершував період "неладу і упадку" митрополії. Відтак, його життя не відзначалося особливими чеснотами, більше "неуцтвом, недбальством і пороками"[13].

Радянська історіографія практично не згадувала митрополита Онисифора. Можна навести курйозний приклад, коли, всупереч попередній традиції, він згадувався як носій прізвиська, що мав до посвячення двох (sic!) жінок[14].

В сучасній історіографії вирізняється короткий нарис про митрополита В.Ульяновського[15], в якому зібрано існуючий фактичний матеріал та зроблено підсумкові узагальнення. Так, дослідник вповні аргументовано доводить, що дорікання митрополитові, які висувалися в різний час його урядування, не є справедливими. Онисифор постійно намагався навести лад у церкві, захистити її права та підтвердити привілеї, що підтверджується рядом джерел; його заходи були успішними. У питанні скинення митрополита патріархом, В.Ульяновський погодився з думкою М.Грушевського.

Б.Гудзяк акцентував увагу на листах до митрополита Онисифора патріарха та його участі в календарній справі. Як і М.Грушевський, він відкинув закиди сучасників про неморальність предстоятеля Київського престолу, проте не заперечив того, що він до висвячення був двічі одружений. Негативні оцінки сучасників дослідник пояснив суто полемічними причинами. На думку Б.Гудзяка, митрополит нічим не відрізнявся від своїх малодіяльних попередників, нездатних боротися з загрозливими обставинами для Руської церкви[16]. Розглядаючи питання справедливості та правосильності скинення митрополита, дослідник виправдовує його (тобто, скинення) з точки зору канонічного права.

Ряд аспектів біографії Онисифора висвітлив М.Дмитрієв. Відомі йому документальні дані дозволили дійти висновку, що ієрарх не проявляв пастирської ревності, а його духовна кар'єра закінчилася вигнанням з митрополичої катедри. Розглядаючи досить плутані свідчення про обставини скинення Онисифора, дослідник повторив аргументи видавців четвертого тому "Актов Западной России[17].

Насамкінець, згадаємо енциклопедичну довідку Н.Головатої, яку можна віднести до категорії некритичних та поверхових[18] (недоведені чутки сучасників про митрополита, які були засобом полемічної боротьби, прийняті авторкою як усталені факти біографії Онисифора).

Підсумовуючи історіографічний досвід вивчення біографії та діяльності митрополита Онисифора, доходимо висновку, що в літературі зібрано певний матеріал про нього, проте в жодній зі згаданих праць він не проаналізований вичерпно. Справа не тільки в тому, що існують факти, які залишилися поза увагою дослідників (зрозуміло, що їх найбільше цікавили виняткові обставини скинення митрополита), просто досі відсутня праця, в котрій би був проведений огляд його архіпастирської діяльності, що є першочерговим завданням історії церкви, як науки. На нашу думку, ряд проблем, пов'язаних з дослідженням біографістики ієрархів XVI століття, є наслідком недосконалості уявлень про становище та так зв. "кризу" церкви напередодні Берестейської унії. Ставлячи перед собою завдання відійти від усталеної (на нашу думку – недосконалої) традиції, зазначимо, що ряд обставин біографії митрополита, через брак достовірних джерел, продовжують залишатися загадковими.

Заради справедливості зазначимо, що витоки негативної опінії діяльності Онисифора Дівочки сягають історіографічної традиції, яка склалася наприкінці XVI – у пер-

шій половини XVII ст. Так, ряд закидів на адресу митрополита висловило львівське братство. Автор "Перестороги" (очевидно, також львів'янин) сформував стійке уявлення про те, що Онисифор був скинутий патріархом як двоєженець[19]. З.Копистенський в "Палінодії", фактично, повторив інформацію "Перестороги", додавши від себе, що акт, який супроводжувався викляттям, був учинений в контексті розпочатої компанії погамування загальної розпусти, а також запобігання поширенню єресей[20]. У рукописній "Генеалогії митрополитів Київських" початку XVIII ст. інтригуюче мовиться, що про Онисифора "мовчить ієрархія..., ані зле ані добре не згадуючи"[21].

Походження Онисифора Дівочки, час народження і початок його життєвого шляху та духовної кар'єри залишаються досі недослідженими. Наведений М.Грушевським аргумент про побутування прізвища Дівочка в литовській частині митрополичої єпархії (Новогрудське воєводство)[22] не позбавлене сенсу. Так, в актах Слуцького замку під 1624 р. згадується ім'я шляхтича Романа Дівочки[23]. Проте дослідники родоводів ВКЛ стверджують, що прізвище Dziewoczka, Dzieweczka гербу Сирокомля було відоме з XVI ст. не тільки на Гродненщині, а й на Київщині, а пізніше – на Жмуді[24]. Щодо Київщини, то згадана інформація підтверджується документально: 1566 р. Сигізмунд Август звертався з листом до київського городничого Михайла Петровича Дівочки[25] (городничий згадується в актових джерелах у 1567 і 1570 рр.[26]). Можливо, йдеться про брата Онисифора. На нашу думку, не варто відкидати і згаданої М.Грушевським версії про походження роду Дівочок з Перемишльщини[27]. Тим більше, що в літературі зафіксований перемишльський єпископ Іван (Івонка, Йона) Дівочка (1469 – 1491 рр.)[28].

Як відомо, Онисифор перед номінацією на митрополита був ігуменом Лавришівського монастиря (розміщувався біля Новогрудка – центру митрополичої єпархії на Литві), ще від часів Сигізмунда Августа, тобто, до 1572 р. (останній рік життя монарха). На цей важливий момент біографії майбутнього митрополита вказують всі історики, проте джерельних підтверджень вони не наводять. Вдалося з'ясувати, що в грамоті Сигізмунда III Михайлові Брольницькому на Лавришівський монастир від 28.08.1591 р. загально згадується, що монастир був наданий Онисифору Дівочці Сигізмундом Августом ще до часу поставлення його на митрополита[29]. Якщо припустити, що на гіпотетичний час початку свого ігуменства Онисифор мав би мати немолодий вік (принаймні, не менше 30 років), то можна віднести час народження майбутнього митрополита до 30-х рр. XVI ст. (беремо до уваги також і свідчення П.Одерборна, який бачив на початку 80-х рр. митрополлита на службі і відзначив, що він був "поважного віку з сивою бородою"[30]). Заслуговує уваги також вказівка М.Грушевського на те, що не існує підстав вважати Онисифора не постриженим чи відмовляти йому в ігуменстві Лавришіського монастиря[31].

За записом в акті Литовської метрики від 19.06.1579 р. (книга судних справ № 58, арк.208-210), у справі королівського секретаря Матфея Протасовича-Островського, сина померлого митрополита Іони, Онисифор ще іменується "нареченнымъ митрополитомъ"[32]. 12.12.1579 р. як митрополит він уклав декрет з "інстигатором" про юрисдикцію у Києві[33]. Обставини номінації та посвяти Онисифора є не до кінця з'ясованими. Принаймні, залишається загадкою інформація про те, що начебто посвячення відбулося лише 27.02.1583 р.[34] Прикметно, що того ж дня митрополит видав ставлену грамоту ієреєві Афанасію[35]. Важливо, що вже в 1579 р. розпочалася архієрейська діяльність Онисифора, яка краще документується в 80-х рр.

Враховуючи ту обставину, що докладна характеристика діяльності митрополита Онисифора (Дівочки) досі не подана, вважаю за потрібне, перш ніж викласти всі критичні аргументи та закиди, висловлені на його адресу ще під час його урядування, розглянути основні документальні дані про його діяльність. На жаль, їх не так багато. Зокрема, майже не збереглися його архієрейські розпорядження, грамоти, обіжники, листи.

На жаль, майже відсутні свідчення про стосунки митрополита з вищими урядовими колами держави. Як стверджує Т.Кемпа, жваві стосунки підтримував з ним віленський воєвода Миколай Христофор Радзивіл (Сиротка), який мешкав неподалік у своїй резиденції в Несвіжі. Так, 1586 р. Онисифор як свідок підписав магдебурзький привілей М.Х.Радзивіла місту Несвіжу[36].

Перше, на що невимушено звертається увага – на зв'язки митрополита Онисифора з Константинопольським патріархатом. Їх початок пов'язаний зі спробою запровадження 1582 р. Римом григоріанського календаря. 11.01.1583 р. патріарх Єремія II Транос надіслав митрополитові у зв'язку з цим листа (водночас послання були скеровані князеві К.Острозькому, віленським міщанам та вірменській громаді Речі Посполитої)[37]. Патріарх звертався до митрополита як до першоієрарха: "Смиреніе наше... сущему архиепископу северныя страны града Киева, киръ Онисифору... и молитвы нашого смирения..."[38]. Єремія рекомендував митрополитові та православним своїх екзархів – протосинкела Никифора та архімандрита Діонісія, а також руського перекладача спудея Теодора. Як відомо, календарна реформа викликала великий спротив на православному Сході Європи і не пройшла. Вважається, що захист юліанського календаря для православної церкви є однією із безсумнівних заслуг митрополита. Повертаючись до питання про зв'язки київської митрополичої катедри з православним Сходом, звертаємо увагу на те, що вони у 80-х рр. були недостатньо стійкими і поновилися лише в 1588-1589 рр.

Другий аспект, який привертає увагу, пов'язаний з причетністю митрополита Онисифора до розгортання братського руху. Так, митрополит не лишився осторонь уконституювання Віленського братства Св.Трійці: зберігся список його благословенної грамоти братству від 12.06.1587 р. (затверджувався статут, братська школа та ін.)[39]. У грамоті Єремії II від 5.06.1588 р., якою братству надавалася патріарша ставропігія, мовиться, що 3 червня того року до патріарха прибули віленські братчики, які представили "...книгу, Чинъ братства своего церковнаго, юже всиє лето, тисеча пятсотъ осмъдесят осмое, блгословениемъ Ионисифора митрополита киевского напечаташа... "[40]. Братський статут, наданий Онисифором, мав деякі відмінності, зокрема, братство включалось в міську систему управління церковними інститутами[41] (віленський стародрук зі статутом не зберігся; крім цитованої грамоти патріарха, він двічі згадується в універсалі Сигізмунда III від 21.07.1589 р., проте вже без імені Онисифора[42]). Вважається, що віленське братство, організоване за зразком львівського, відрізнялося від нього передовсім тим, що воно було створене при монастирській церкві і належало не стільки до патріаршої, як радше до митрополичої ставропігії. Проте з другим великим (і основним) братством – Святоуспенським у Львові – стосунки в митрополита не склалися. Однією з причин такого становища була, зрозуміло, патріарша ставропігія братства, яка не передбачала пряму юрисдикцію першоієрарха над нею. Більше того, Львівське братство пред'явило йому серйозні претензії і, можливо, спричинилося до його скинення.

1583 р. митрополит Онисифор спричинився у Вільні до видання друком Служебника[43]. Його причетність до видання пам'ятки засвідчена на останній сторінці

книги: "...блгвенїем преосщеннаго архїеппа митрополїта кїеска і галицка і всеа рꙋси, кир іоннисифора."[44]. Виданий у друкарні Мамоничів, це був перший у слов'янських землях друкований служебник (до нього у 1519, 1527, 1554 і 1570 рр. публікувався венеціанський editio princeps). 1598 р., за урядування митрополита Михайла Рагози, служебник був перевиданий майже без змін. Прикметно, що й перший московський служебник 1602 р.[45], як і пізніші його перевидання, був також передруком віленського видання 1583 р.

Митрополит Онисифор після номінації залишив під своїм урядуванням Лавришівський монастир. Така практика не була винятком: його наступник Михайло Рагоза управляв одночасно аж трьома монастирями митрополії. За відомою інформацією, ще 1579 р. Стефан Баторій надав Онисифорові віленський монастир Св.Трійці[46] (це підтверджується, зокрема, в грамоті Стефана Баторія 7.07.1582 р.[47]). На початку 80-х рр. православні урядники Вільна поскаржились королеві про те, що призначений митрополитом святотроїцький ігумен Сильвестр порушує давні права віленської громади, до яких належало право реєстрації доходів монастиря та церковного скарбу, зокрема, не допускає урядників та міщан до перепису майна. 7.07.1582 р. король розпорядився, щоб Онисифор не забороняв віленським міщанам щорічно переписувати церковне і монастирське майно; водночас король підтвердив надання монастиря митрополитові та його безумовне право користуватися монастирським маєтком[48]. Дотична інформація про це уміщена в грамоті С.Баторія 1584 р.: монастир "зъ ласки нашое господарской держитъ на себе митрополитъ Кіевскій и Галицкій и всея Руси Онисифоръ Девочка, до живота своего, водле листу нашого отъ насъ ему на то данного, со всими пожытками и доходами того монастыря, съ дворцами и съ людьми тыхъ дворцовъ на него прислухаючими"[49]. 1584 р. віленські міщани (бургомістри, райці і лавники) звернулися з листом до короля, в якому оскаржили становище з урядуванням: резидуючи в Новогрудку, а не у Вільні, Онисифор мало дбав про його справи, відтак монастир прийшов у запустіння. Віленці просили, щоб після смерті митрополита монастир перейшов під їх цілковиту протекцію. Начебто, не сприяв справі номінований Онисифором ігумен Сильвестр[50]. Відтак, 27.05.1584 р. король обмежив юрисдикцію Онисифора його життям, після смерті монастир мав перейти під духовне урядування і опіку бургомістра, райців і віленського магістрату з усіма маєтностями (православна громада отримала виняткове право іменувати на монастир свого архімандрита, якого мав висвятити митрополит)[51]. Суперечливою, але показовою щодо попередньої, є інформація про те, що все ж, митрополит піклувався про монастир та його церкву. Так, 9.03.1587 р. він дав благословення віленським міщанам на побудову мурованої дзвіниці при монастирській церкві[52].

Про архіпастирську діяльність Онисифора джерельної інформації найменше. Єдине писемне свідчення про його архієрейське богослужіння належить протестантському авторові з Ковна П.Одерборнові, який відвідав Вільно. Він зустрічався з руськими священиками і побував у Пречистенському соборі, де бачив Онисифора, який правив службу "у величному і надзвичайно коштовному одязі"[53]. З огляду на те, що П.Одерборн видав свій твір 1582 р., він міг бачити ієрарха в початковий період його митрополичої кар'єри (можливо, 20 червня 1581 р.)[54].

Уже згадувалося про те, що 1583 р. митрополит благословив ієрея Афанасія. 22.09.1588 р. Сигізмунд III номінував Афанасія Терлецького, архімандрита Лещинського монастиря під Пінськом, на Полоцьку архієпархію і розпорядився, щоб митрополит Онисифор його "постановилъ и совершилъ, безъ всякого омєшканья, съ повинности

своее"[55], тобто, висвятив (Афанасій, який вважається дядьком Кирила Терлецького[56], перебував на Полоцькій архікатедрі до 1592 р.). Цитована грамота є підставою для припущення, що архієрейське висвячення (і, відповідно, присяга[57]) таки відбулося.

9.05.1585 р. відбувся безпрецедентний акт переходу Кирила Терлецького з Пінської на Луцьку і Острозьку єпархію[58] (підтверджувальна грамота видана 21.05.1596 р.[59]). Якою була позиція митрополита Онисифора, чи схвалював він перехід з однієї єпархії на іншу, що суперечить церковним канонам, – доводиться лише здогадуватися. Принаймні, про його участь в новій номінації Кирила Терлецького не існує жодної інформації. Припускаємо лише, що якщо він і був противником порушення канонів, то не зміг протистояти волі могутнього князя К.Острозького, зацікавленого в цій акції. Назагал, у час урядування Онисифора відбулося ще декілька номінацій: 1581 р. Арсеній Брилинський отримав Перемишльську єпархію, 1585 р. Леонтій Пелчицький обійняв Холмську катедру, 1588 р. Мелетій Хребтович (Богуринський) – Володимирську і Берестейську. Припускаємо, що процедура номінації і висвячення відбулася за аналогією до Полоцької архікатедри, тобто, митрополит був, фактично, позбавлений впливу на номінацію[60].

На нашу думку, слід врахувати кілька рішучих кроків захисту митрополитом церковних маєтностей, а також прагнення до урівняння прав руської церкви з латинською. Наведемо такі факти. Як згадувалося, вже 1579 р. Онисифор намагався встановити свою юрисдикцію над українською частиною митрополичої єпархії з центром у Києві. Фіксується ще декілька задокументованих свідчень про опіку та захист Онисифором маєтків митрополичої катедри на Київщині: 1.02.1582 р. він ліквідував конфлікт між своїм софіївським урядником/намісником Богушем Гулкевичем Глібовським і Ярошем Васильовичем у справі митрополичого села Михалки[61]; 28.03.1582 р. першоієрарх позивав зем'янина І.Сущанського-Проскуру за захоплення урочища в митрополичому селі Колінці на р.Тетерів[62]; 7.04.1589 р. Онисифор захистив софіївських митрополичих підданих від утисків зем'янина Київського повіту Миколи Макаровича[63]; 11.05.1589 р. він скаржився в суді за наїзд на маєток Унин підкоморія Київської землі Щасного Харлинського[64]. Один документ (з віднайдених) ілюструє аналогічні дії Онисифора на Литві: 18.05.1589 р. митрополит позивався з писарем ВКЛ, віленським підкоморієм Миколою Ясинським[65] у справі митрополичого маєтку Шешолки[66].

25.02.1585 р. Онисифор (Дівочка) під час сейму у Варшаві представив Стефану Баторію привілеї руської церкви, які підтверджували права руського духовенства. У результаті вони були конфірмовані і видані на ім'я предстоятеля церкви[67]. Як свідчить так звана "окружна королівська грамота", вона була адресована світським елітам, обивателям та урядникам різних рангів, а також духовним, у відповідь на лист Онисифора. Митрополит скаржився, що святські урядники втручаються на місцях у духовні справи (навіть їх жінки), що завдає великої шкоди "духовному праву". Король підтвердив відповідні надання своїх попередників, а також наказав, щоб правові взаємовідносни між світськими і духовними руської церкви базувалися на вироблених нормах таких взаємовідносин у римській церкві. Світські не мали втручатися в церковні доходи і суди, підтверджувалася компетенція духовних судів на розірвання шлюбів[68].

1586 р. Онисифор знову звертався до короля разом з представниками уряду та громади міста Вільна. Як свідчить текст грамоти С.Баторія від 8.09.1586 р., він наніс візит королеві особисто[69] (причому, йдеться про єдине з відомих свідчення про поїздку Оносифора до столиці Речі Посполитої). Отже, митрополит і віленська православна

громада звернулися зі скаргою на утиски щодо них у місті: римо-католики перешкоджали православним святкувати релегійні празники за старим календарем і примушували до переходу на новий календар. Скаржники закликали до дотримання вольностей руської церкви, наданих польськими королями в минулому, зокрема, конфедерації про різновірців (акт 21.09.1584 р.), згадувалася також угода між львівськими латинським і православним єпископами в календарному питанні. Відтак, Стефан Баторій розпорядився не чинити переслідувань православної громади м.Вільна, дозволялося вільне святкування їх свят (Різдва, Водохрещення, Обрізання, Великодня, Вознесіння, Зіслання Святого Духа, Святої Трійці, Богородиці та "всіх інших апостольських свят"). У святкові дні заборонялося викликати та позивати міщан "грецького закону" до різних міських судів і урядів. Водночас не заборонялися римо-католицькі свята. Монарх закликав також до міжконфесійної злагоди, яка гарантувалася його особистим благословенням[70].

25.04.1589 р. Сигізмунд III затвердив універсал на ім'я Онисифора, у відповідь на прохання митрополита, яке було представлене під час сейму у Варшаві[71]. Митрополит, який виступав від імені ієрархії та всього церковного кліру, знову нагадав монархові про надання польських королів руському духовенству. Проблема зводилася до того, що по смерті вищого кліру маєтки того чи іншого духовного уряду переходили в тимчасове розпорядження світських урядників (тобто, до часу зайняття вакансії), від чого відбувалося неприкрите розграбування/нищення майна (знищувалися навіть привілеї). Прохання полягало в тому, щоб у руській церкві були запроваджені норми, вироблені римо-католиками: після смерті ієрарха маєтності його катедри переходили у розпорядження капітули/крилосу. Це право руська церква тепер отримала, причому, універсал уточнював, що майно мали перебирати протопіп зі старшими пресвітерами.

Відомо також, що кроки митрополита шодо захисту прав руської церкви були вимушеними: вважається, що вони засвідчують його запізнілу реакцію на принижений стан православної церкви у католицькій Речі Посполитій. Проте вони є красномовними і спростовують закиди щодо його абсолютної байдужості як предстоятеля митрополичого престолу.

Не слід також забувати про те, що спадщина, яку отримав Онисифор після митрополита Іллі Кучі (1576–1579), була не найкращою. Економічне підгрунтя діяльності митрополичої катедри було в XVI ст. досить слабким: утвердилася практика, згідно з якою митрополитами ставали архімандрити великих (але не найбагатших) монастирів на Литві. Так, наприклад, Михайло Рагоза (1589–1599) перед номінацією був ігуменом Вознесенського монастиря у Мінську. Відтак, доходи митрополичого столу обмежувалися маєтностями даного монастиря та кількома десятками сіл у двох частинах митрополичої єпархії: литовській і київській. Для здійснення ефективного урядування цього було явно замало. Будь-який єпископ був у цьому плані більш незалежний, а маєтки деяких єпископських катедр були явно більшими (наприклад, Луцько-Острозької чи Володимирської). Починаючи з Іпатія Потія (роки митрополичого уряду 1599–1613), першоієрархами церкви ставали єпископи великих (і найбагатших) єпархій, які залишали собі після номінації свої єпископські катедри з їх багатими маєтностями. Це було порушенням чинних канонічних норм, які забороняли одночасне посідання двох катедр, але, до певної міри, воно змінило ситуацію на краще: митрополити стали почувати себе більш незалежно. Саме згаданими мотивами пояснюється прагнення Михайла Рагози та Іпатія Потія до отримання юрисдикції над Києво-Печерським монастирем, багатства якого перевершували маєтності будь-якої єпископської катедри.

Розглянемо тепер звернення до митрополита Онисифора, в яких висувалися критичні зауваження щодо його урядування. До слова, вони частково характеризують його стосунки з мирянством. Існують неперевірені припущення, що перші критичні зауваження, висунуті митрополитові, були викладені ще 1583 р. у листі галицької шляхти[72]. Насправді, йдеться лише про лист до митрополита 1585 р.

14.02.1585 р. під час Варшавського сейму представники галицького мирянства звернулися до митрополита з листом, в якому окреслили коло наболілих проблем церковного устрою та життя, що вимагали невідкладного розв'язку[73]. Аналіз джерела дозволяє поставити під сумнів ряд висловлених щодо його змісту інтерпретацій. По-перше, невідомі автори цього послання, написаного у Варшаві, хоча контекст сформульованих регіональних проблем засвідчує, що його склали таки представники галицького суспільства (згадується Унівський і Спаський монастирі, проблема номінації перемишльського єпископа та ін.). По-третє, зміст листа аж ніяк не засвідчує, що лише у відповідь на критику галичан Онисифор звернувся до короля (у листі загально говориться лише про те, що митрополит, якого чекали миряни, не приїхав на сейм особисто, а прислав свої "артикули", які, за умови відсутності Онисифора, викликали подив сенаторів). Звертаємо увагу на те, що лист мирян датований 14 лютого, а дата конфірмації представлених митрополитом привілеїв руської церкви має дату 25 лютого, що виключає, зрозуміло, майже миттєву оперативність Онисифора, який перебував у своїй резиденції в Новогрудку.

До переліку означених у листі негараздів церкви слід зарахувати: погвалтування "святостей" і "Святих Тайн", закриття і запечатування церков, заборона дзвоніння, виведення від престолу попів та їх ув'язнення, заборона молитов мирянства у церквах, порубання святих хрестів, забрання дзвонів до замку, перетворення церков на єзуїтські костьоли, передача церковних маєтків костьолам, опустіння монастирів (в яких сидять ігумени з жінками та дітьми), використання церковних речей у власному вжитку та ін. Неважко зрозуміти, що перелік цих "нестроений" був характерним для тієї доби і повторювався з року в рік. Більш серйозним виглядає звинувачееня митрополита в тому, що це сталося за час його урядування. Таким чином, миряни були незадоволені його невтручанням у справи "святого благочестия" та фактичним недбальством. Вони висунули також претензії до методів номінування ієрархії: митрополит, начебто, іменував одружених єпископів, допустив до поставлення на єпископські катедри по два номінанти, віддав Київську архієпископію якомусь єретикові жовнірові, пообіцяв Унівську архімандрію такій же недостойній особі[74], Перемишльска єпископія віддана підданому перемишльского старости тивунові Стефанові Брилінському, який використовує її (і монастир Святого Спаса) на свою користь[75]. Прикметно, що поруч цих досить серйозних закидів, миряни звертаються до нього з повагою як до "в Бозі велебного господина", "отця архієпископа", "святого митрополита", свого "господина" і "пастиря". Навівши досить довгий перелік негараздів, вони, фактично, застерігають архієрея: потрібно "обачиться", не слід "прогніватися", "перестерігаємо", "для Бога просимо" та ін. Нарешті, процитуємо вислів, які винесений в заголовок статті: "Жаль намъ души и сумнѣнья вашей милости: за все... ответъ... Господу Богу маешь воздати"[76]. Неважко зрозуміти, що форма подачі та формулювання вад церкви у листі мають полемічний характер, а більшість критичних зауважень характеризують не стільки нерадивість самого митрополита, скільки змальовують церковні негаразди доби, часто незалежні від митрополита (як вже згадувалося, після королівської номінації на ту чи іншу катедру, йому нічого не залишалося, як виконати монаршу

волю і висвятити кандидата). Тому досить предметна критика при більш ретельному аналізові виглядає інакше. До речі, саме таку характериситику полемічної літератури та актових джерел подав М.Грушевський, який, процитувавши критичні місця листа мирян 1585 р., побачив у них типове "перебільшення"[77].

Відомий київський історик І.Малишевський звинувачував Онисифора, услід за чутками його доби, в приналежності до "тайного сообщества полужидовствующих"[78]. Підставою було так зв. "Подложное письмо Половца Смеры"[79] (Іван Смера половець – аріанин, який жив, очевидно, у другій половині XVI ст.). І.Малишевський, який здійснив публікацію твору в перекладі, припустив, що автором фальсифікату був вітебський антитринітарій Андрій Колодинський[80]. Ще одне звинувачення згаданого плану уміщене в цитованому листі до митрополита 1585 р., в якому говориться, шо він "листы свои отворенные, противку церкви Божое, жидомъ на помощь" дає. Вважаю, що, радше, йдеться про згаданий полемічний прийом.

Слід додати також, що на урядування Київською митрополією Оносифором (Дівочкою) припадає досить велика кількість негараздів і порушень, які зафіксовані на рівні єпархіальної, намісницької та парафіальної структур організації церковної життєдіяльності (прикладом може слугувати ситуація в Луцько-Острозькій єпархії в час урядування Йони Борзобагатого-Красенського (1569–1585). Гадаю, що ситуація в єпархіях митрополії, за тогочасних реалій та усталених норм, не завжди була підконтрольною митрополитові: наприклад, вони практично не візитували українські єпархії, зокрема, київську митрополичу, оскільки це було пов'язане в XVI ст. з ризиком для життя (лише на початку 90-х рр. львівську єпархію двічі візитував Михайло Рагоза).

Тлумачення резонансної події в історії церкви – скинення з престолу митрополита Оносифора Дівочки (в літературі побутують і такі дефініції, як драстична, безпрецедентна подія) – найбільше притягували увагу сучасників та пізніших дослідників. Відкинувши неточності старої історіографії, було усталено, що скинення митрополита відбулося у липні 1589 р. під час візиту константинопольського патріарха Єремії II Траноса, який повертався з Московії. З огляду на те, що грамота патріарха на скинення митрополита не збереглася (немає навіть впевненості, що вона взагалі була видана), точна дата цього акту, як і його причини, не зовсім зрозумілі. Згідно тогочасної версії, яка поширювалася в полемічній літературі, митрополит був скинутий за "двоєженство". Єдине свідчення з прямим звинуваченням в двоєженстві Онисифора належить патріархові Йоакиму і відноситься до 1586 р., але воно походить з чуток від "багатьох людей духовних і світських"[81]. Прикметно, що у відомих грамотах Єремії II, які зініціювали перетворення в митрополії, про двоєженство і навіть троєженство священиків говориться загально, як про ваду тогочасного церковного життя. Так, наприклад, про це йдеться в грамоті патріарха до литовських єпископів від 21.07.1589 р., у якій він наказав скинути таких пастирів. У середовищі ієрархії конкретні претензії були пред'явлені лише пінському єпископові Леонтію Пелчицькому, якому Єремія погрожував відлученням за покривання священиків-двоєженців[82]. Таким чином, прямих свідчень про "двоєженство" Онисифора не існує, а відомий матеріал аж ніяк не говорить про його скинення як про акт екскомунікації. Щоправда, в грамоті Єремії, виданій у листопаді 1590 р. у Кам'янці (патріарх уже повертався на батьківщину), згадується про собор у Вільні, "по низложенію первого митрополита кѣръ Онисифора"[83]. Збереглося також кілька пізніших свідчень львівських мирян і братчиків, які засвідчували скинення і зле пастирство митрополита. Так, 1596 р. руські міщани Львова писали, що начебто саме за злого пастирства митрополита Онисифора примножився в церкві "невряд", він

був двоєженцем, у вірі непевним, допустив єпископів-двоєженців, а іншим, які мали монаший стан, дозволив жити з жінками, намножив кілька тисяч попів двоєженців і троєженців, які вирізняються підозрілими вчинками. За це патріарх наказав йому вступитися зі столиці[84]. Наголошую, що якщо події й розвивалися за інтерпретацією львів'ян, вони не можуть розглядатися як акт екскомунікації. 1600 р. братчики фактично повторили попередню версію: "Въ Духовномъ сословіи умножились безпорядки при худомъ пастырствѣ Кіевскаго и Галицкаго Митрополита Онисифора Дѣвочки, двоеженца и человѣка вѣры сомнительной. Он дозволилъ Епископами быть двоеженцамъ, а инымъ Епископамъ жить съ женами, не смотря на монашескіе обѣты, и намножилъ нѣсколько тысячъ поповъ двоеженцевъ и троеженцевъ, подозрѣваемыхъ въ разныхъ преступленіяхъ. Вселенскій Патріархъ Отецъ Іеремія, съ разрѣшенія Его Королевскаго Величества, находясь въ Вильнѣ, Митрополита низложилъ, ... поповъ двоеженцевъ отставилъ и призналъ виновными въ ереси..."[85]. На мою думку, цитовану інтерпретацію слід розглядати в контексті становища львівського братства в берестейську добу і обов'язково враховувати загальну неприхильність братчиків до ієрархії (виняток становить лише митрополит Михайло Рагоза, який підтримував братство в його боротьбі з єпископом Гедеоном Балабаном, хоча і його братчики неодноразово критикували).

М.Грушевський у статті про Онисифора порівняв справу з його скиненням з "голосною історією" Дениса Жабокрицького початку XVIII ст., "якому Московський патріархат відмовив посвящення через те, що був два рази жонатий, і змусив до переходу на унію"[86]. Дослідники, які після М.Грушевського докладно з'ясовували біографію єпископа, вважають, що одруження Д.Жабокрицького на вдові не дозволяє віднести його до категорії двоєженців (двоєженцями вважалися лише двічі одружені)[87].

Ще в 1851 р. були оприлюднені дотичні факти, які показували, що Онисифор залишив митрополію з інших причин, можливо навіть – через старість і хвороби[88]. Так, у ставленій грамоті Михайлу Рогозі 27.07.1589 р. говориться, що митрополича столиця віддається "за спущеньемъ ее отъ первшого митрополита Онисифора Дѣвочки, на тотъ часъ вакуетъ"[89]. З грамоти Сигізмунда III Михайлу Брольницькому на Лавришівський монастир 1591 р. довідуємось, що архімандрит Онисифор Петрович сам звернувся до короля з проханням про відставку, з огляду на те, що він старий і здоров'ям "неспособний"[90]. Ще в 1590 р. Онисифор добровільно відмовився від юрисдикції над Віленським Святотроїцьким монастирем, на користь православної громади та урядників міста Вільна (акт було підтверджено і дозволено королівською грамотою 22.06.1592 р.)[91]. З акту Литовської метрики (записова книга № 77. – Арк.280) зрозуміло, що після залишення митрополичої катедри, Онисифор перебував у цьому монастирі, як у "доживотній" маєтності[92]. Остання актова згадка "опального" митрополита датується 25.02.1595 р.: у привілеї Сигізмунда III віленському монастирю його пом'януто як "небожъчика"[93]. Відтак, смерть ієрарха можна датувати між червнем 1992 і лютим 1595 р. Як він реагував в кінці життя на реформи церкви першої половини 90-х рр., на початок унійного руху та ін., доводиться лише здогадуватися.

* * *

Урядування Онисифора (Дівочки) співпало зі складним періодом протистояння руської церкви з римо-католицьким костьолом Речі Посполитої. Прикметно, що передня лінія цієї боротьби знаходилася не в Новгородку чи Вільні, де резидував митрополит, а у Львові, де розгорнуло свою діяльність Успенське братство (саме завдяки акціям

"Руської вулиці" римо-католики змушені були відмовитися від запровадження нового календаря). На початку 80-х рр. відбулися перші унійні контакти з Римом (князь К.Острозький), єзуїт Петро Скарга написав перед тим скеровану до православних книгу "Про єдність Божої Церкви" (перше видання – 1577 р., друге – 1590 р.), але ці резонансні події, вочевидь, не стурбували митрополита, який, скоріше від усього, був заангажований в інші проблеми. Відтак, його діяльність набула вигляду не центральної, а, радше, периферійної церковної влади. Тому вона й зазнала критики львів'ян, які вимагали посилення функцій митрополичої влади і перетворення її на епіцентр реформ загальноцерковного рівня. Не бачачи цих перетворень у центрі митрополії, львівське братство запропонувало свою програму реформ. Водночас, реформи зініціював Константинополь, але їх втілював і розробляв вже інший митрополит, якого оточувала, переважно, інша ієрархія. На тлі згаданих процесів, діяльність Онисифора (Дівочки) може здатися блідою тінню його наступника Михайла Рагози.

Незважаючи на сказане, Онисифор (Дівочка) не був таким собі архіпастирем, приклад якого годиться лише для ілюстрації доби "сонного виживання" в історії Київської митрополії доберестейської доби. Це був цілком "нормальний" архієрей, якому, через об'єктивні причини, не було дано очолити рух, який ще фактично не розгорнувся. Парадоксально, але він був принесений в жертву духом перемін, які розпочалися вже після нього.

[1] Коялович М. Литовская церковная уния. – Т.І. – Спб., 1859. – С.59; 263, примітка № 165.

[2] Макарий (Булгаков), Митр. История русской церкви. – Кн.5. – М., 1996. – С.225, 226, 229, 234, 238, 240, 242-244, 252, 254-256, 295, 359.

[3] Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею (надалі – АЗР). – Т.ІІІ. 1544-1587. – Спб., 1848. Примечания. – № 66. – С.13; Т.IV. 1588-1632. – Спб., 1851. Примечания. – № 17. – С.5-6.

[4] Памятники полемической литературы в Западной Руси (надалі – ППЛ). – Кн.3. (Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссиею. – Т.XIX). – Птб., 1903. – С.84-85. Примечания.

[5] Левицький О. Внутрішній стан західно-руської церкви в Польсько-литовський державі XVI ст. та унія // Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI–XVIII вв. / Руська історична бібліотека. – Т.VIII. – Львів, 1900. – С.40, 49, 56. Збереглися рукописні замітки О.Левицького "Митрополиты Киевские со времени отделения митрополии (1458–1596)", в якій дослідник відмітив походження Онисифора "з галицьких дворян", перехід зі світського стану в духовний та ін. – Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки НАН України ім.В.Вернадського. – Ф.І. – Спр. 11861. – Арк.2.

[6] Грушевський М. До біографії митрополита Онисифора Дівочки // ЗНТШ. – Львів, 1906. – Т.LXXIV. – Кн.VI. – Mittheilungen. – С.5-9. Стаття є поодиноким прикладом уваги історика до біографій церковних ієрархів ранньомодерного часу. Досліджуючи сторінки історії української церкви доби Берестейської унії, які увійшли до "Історії України-Руси", а також до інших синтетичних праць, дослідник, вочевидь, не ставив перед собою ширших завдань. Заклики історика до неупередженого висвітлення біографій ієрархів звучать досить сучасно.

[7] Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.5. – С.553.

[8] Там само. – С.504-506, 533.

[9] Likowski E. Unia Brzeska (1596). – Poznań, 1907. – S.28, 81. Прикметно, автор вживає форму прізвища митрополита – Dziewońka, яка не згадується в жодному джерелі.

[10] Chodynicki K. Kościoł prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny. 1370–1632. – Warszawa, 1934. – S.128-130.

[11] Halecki O. Od Unii Florenckiej do unii Brzeskiej. – T.2. – Lublin, 1997. – S.52.

[12] Сліпий Й., митр. Історія Вселенської церкви на Україні. – Т.IV, ч.1. Від Флорентійської до Берестейської унії (1459–1596). – Рим, 1996. – С.102-103, 146, 160, 203, 240, 258.

[13] Там само. – С.102.

[14] Українська література XVII ст. – К., 1987. – С.514. Примітка 13. Згаданий анахронізм повторено також в: Васюк Г.В., Карев Д.В. Политика правящих кругов Речи Посполитой по отношению к православному населению государства во второй половине XVI–XVIII вв. // Наш радавод. – Гродно, 1992. – Кн.4, ч.2. – С.377.

[15] Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. У 3-х кн. – Кн.1. Середина XV – кінець XVI століття. – К., 1994. – С.73-75.

[16] Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і ґенеза Берестейської унії / Пер. з англ. М.Габлевич. Під ред. О.Турія. – Львів, 2000. – С.256-257.

[17] Дмитриев М.В. Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг. – М., 2003. – С.92, 106.

[18] Головата Н.А. Дівочка (Дівоча) Онисифор // Енциклопедія історії України. – Т.2. – К., 2004. – С.399. Неадекватну реакцію викликає, наприклад, подана в дужках форма прізвища Дівоча, відсутність хоч би якихось приблизних хронологічних рамок життя ієрарха та відсутність літератури предмету.

[19] Пересторога // Українська література XVII ст. – С.29.

[20] Палинодія сочиненіе Захаріи Копыстенскаго // ППЛ. – Кн.1. (РИБ. – Т.IV). – Птб., 1878. – Стб.1044, 1053, 1058-1059, 1077. Див. також: Грушевський М. Історія української літератури. – Т.VI. – К.,1995. – С.82.

[21] Архив Санкт-Петербургского отделения Института истории РАН. – Ф.52. – Оп.1. – Д.321. Книги. – Л.12 об. Див. про це джерело докл.: Тимошенко Л. Невідомий життєпис Іпатія Потія (фрагмент "Генеалогії митрополитів Київських") з віленського монастиря Святої Трійці // Український історичний журнал. – К., 2000. – № 6. – С.102-115.

[22] Грушевський М. Вказ. праця. – С.5.

[23] Акты Виленской археографической комиссии. – Т.18. – Вильно, 1891. – № 240. – С.269.

[24] Див., напр.: Ciechanowicz J. Rody rycerskie Wielkiego Księstwa Litewskiego. – T.II. – Rzeszów, 2001. – S.398.

[25] Метрыка Вялікага Княства Літоускага. – Кн.44. Кніга запісау 44 (1559–1566) / Падрых. А. І.Груша. – Мінск, 2001. – № 100. – С.125.

[26] Див.: Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę. 1569 – 1648. – Warszawa, 2000. – S.207; Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. E.Janas i W. Kłaczewski. – Kórnik, 2002. – № 69. – S.28.

[27] Грушевський М. Вказ. праця. – С.5-6. Про галицьке походження Онисифора, як доконаний факт, говорять у згаданих працях Й.Сліпий та В.Ульяновський.

[28] Bendza M. Prawoslawna Diecezja Przemyska w latach 1596-1681. Studium historyczno-kanoniczne. – Warszawa, 1982. – S.62; Блажейовський Д. Ієрархія Київської церкви (861 – 1996). – Львів, 1996. – С.196.

[29] АЮЗР. – Т.1. – 1863. – № 200. – С.237.

[30] Одэрборн П. Праўдзівы і грунтоўны аповед пра веру русау // Беларускі гістарычны агляд. – Т.12. – 2005. – С.169.

[31] Грушевський М. Вказ. праця. Знаючи добре аргументи М.Грушевського, В.Ульяновський все ж стверджує, без якихось додаткових пояснень, що в світському житті Онисифор двічі одружувався. – Ульяновський В.І Вказ праця. – С.73.

[32] АЗР. – Т.ІІІ. – Примечания. – № 66. – С.13.

[33] Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569-1673. – К., 2002. – С.336.

[34] Строев П. Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской церкви. – Спб., 1877. – № 46. – С.4. У коментарях до третього тому АЗР сказано, що в архіві уніатських митрополитів зберігається ставлена грамота Онисифору на митрополію від 27.02.1583 р. – АЗР. – Т.ІІІ. – Примечания. – № 66. – С.13. За описом архіву, під цією датою значиться лише грамота Онисифора ієрею Афанасію.

[35] Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов (надалі – ОДА). – Т.І. – Спб., 1897. – № 98. – С.47.

[36] Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616) wojewoda wileński. – Warszawa, 2000. – S.173.

[37] Малышевский И. Алекасндрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах Русской церкви. – Т.2. – К., 1872. Приложение. – С.98. Див. також: Гудзяк Б. Вказ. Праця. – С.54, 174-175. Листи надруковані у кирилличному варіанті, грецькомовні тексти досі не віднайдені.

[38] Малышевский И. Вказ. праця.

[39] ОДА. – Т.1. – № 111. – С.54. А.Криловський помилково вважає, що митрополит затвердив відомий ставропігійний статут Віленського братства 1588 р. – Крыловский А. Львовское ставропигальное братство. (Опыт церковно-исторического исследования). – К., 1904. – С.41.

[40] Собрание древних грамот и актов городов: Вильны, Ковна, Трок, православных монастырей, церквей, и по разным предметам. – Ч. ІІ. – Вильно, 1843. – № 3. – С.6.

[41] Лукашова С.С. Миряне и церковь: религиозные братства Киевской митрополии в конце XVI века. – М., 2006. – С.239.

[42] Собрание древних грамот и актов городов: Вильны, Ковна, Трок, православных монастырей, церквей, и по разным предметам . – № 4. – С.8, 10.

[43] Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.V. – К., 1994. – С.553. Примітка 4. Див. також: Строев П. Обстоятельное описание старопечатных книг славянских и российских, хранящихся в библиотеке графа Ф.А.Толстова. – М., 1829. – С.24; його ж. Описание старопечатных книг славянских, служащее дополнением к описаниям библиотек графа Ф.А.Толстова и купца И.Н.Царского. – М.1841. – С.7; Ундольский В. Каталог славяно-русских книг церковной печати, библиотеки А.Н.Кастерина. – М., 1848. – С.34; його ж. Хронологический указатель славяно-русских книг церковной печати с 1491-го по 1864-1 г.: Выпуск первый. Очерк славяно-русской библиографии. – М., 1871. – С.92: Каратаев И. Описание славяно-русских книг, напечатанных крилловскими буквами: том первый, с 1491 по 1652 г. – Спб., 1883. – С.221-222; Родосский А. Описание старопечатных и церковно-славянских книг, хранящихся в библиотеке С.-Петербургской духовной академии: выпуск первый 1491–1700. – Спб., 1891. – С.21; Петров С. Славянские книги кирилловской печати XV–XVII вв. – К., 1958. – С.25; Лукьяненко В. Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта XVI–XVII вв.: В 2-х тт. – Т.1. – Ленинград, 1973. – С.12; Голенченко Г. Библиографический список белорусских старопечатных изданий XVI-XVIII вв. – Минск, 1961. – С.14; Максименко Ф. Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках (1754–1800). – Львів, 1975. – С.754.

[44] Каратаев И. Вказ. праця. – С.222.

[45] Див. докл.: Гуцуляк Д.Л. Божественна літургія Йоана Золотоустого в Київській митрополії після унії з Римом (період 1596-1839 рр.). – Львів, 2004. – С.390.

[46] Макарий (Булгаков), митр. – Вказ. праця. – С.243.

[47] Археографический сборник документов, относящихся к истории Семеро-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского ученого округа (далі – АСД). – Т.6. – Вильна, 1869. – № 37. – С.51.

[48] Грамота С.Баторія вперше опублікована: Документы, относящиеся к истории западно-русской православной и униатской церквей // Литовские епархиальные ведомости. – 1867. – № 21. – С.924-926. Див. також: АСД. – Т.6. – Вильна, 1869. – № 37. – С.51-52.

[49] АЗР. – Т.III. – № 144. – С.286.

[50] Макарий (Булгаков), митр. – Вказ. праця. – С.243; Chodynicki K. Kościoł prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny. – S.129.

[51] АЗР. – Т.III. – № 144. – С.287-288.

[52] АСД. – Т.10. – Вильна, 1874. – С.211. Автор цитованої вище рукописної генеалогії митрополитів також знав про це джерело, повідомивши, що він бачив його в документах віленського монастиря Св.Трійці. – Архив Санкт-Петербургского отделения Института истории РАН. – Ф.52. – Оп.1. – Д.321. Книги. – Л.12об.

[53] Oderborn P. De Russorum religione et ritibus narratio // Historiae ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI / A. de Straszewski. Berolini et Petropolis, 1842. – V.2. – P.36-44. Див. перевидання твору білоруською мовою: Одэрборн П. Праудзівы і грунтоуны аповед пра веру русау // Беларускі гістарычны агляд. – Т.12. – 2005. – С.169.

[54] Див. про це також: Макарий (Булгаков), митр. История русской церкви. – Кн.5. – М., 1996. – С.229; Сагановіч Г. Паўночная Бєларусь у апісанні Пауля Одэрборна // Беларускі гістарычны агляд. – Т.12. – 2005. – С.162-166. Протестантський пастор оповідає також про православні школи та, назагал, недоліки православного віровчення.

[55] АЗР. – Т.IV. – № 7. – С.8-10; Сапунов А. Витебская старина. – Т.V. Материалы для истории Полоцкой епархии. – Ч.1. – Витебск, 1888. – № 53. – С.83-86.

[56] За актом Литовської метрики (книга № 87 судних справ), запис 4.02.1623 р., з'ясовується, що архієпископ Афанасій (в миру – Андрій) був стриєчним дядьком (тобто, по батьку) луцького єпископа Кирила Терлецького. – АЗР. – Т.IV. – Примечания. – № 6 – С.4.

[57] Тексти архієрейських присяг збереглися лише з післяберестейського періоду. Див.: Пам'ятки: Архів Української Церкви. – Т.3. – Вип.1. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упор. М.В. Довбищенко. – К., 2001. – № 111. – С.128-129 (присяга Остафія Єло-Малинського на Луцько-Острозького єпископа 5.06.1607 р.); № 143. – С.142-143 (присяга Іоакима Мороховського на єпископа Володимирського і Берестейського 4.07.1614 р.) та ін.

[58] АктыЮЗР. – Т.I. – №218. – С.260.

[59] Арх. ЮЗР. – Т.I. – Ч.1. – №119. – С.499.

[60] Про вади пануючої в Речі Посполитій системи номінації та обсадження катедр див.: Левицький О. Вказ. праця. – С.33-46.

[61] ОДА. – Т.1. – № 94. – С.45-46.

[62] Там само. – № 95. – С.46.

[63] Там само. – № 117. – С.55-56.

[64] Там само. – №120. – С.57. Йдеться про Щасного (Фелікса Адаукта) Харленського/ Харлінського, київського хорунжого у 1568– 1579 рр., київського підкоморія у 1580–1600 рр. – Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy / Oprac.E.Janas i W.Klaczewski. – Kórnik, 2002. – № 1, 220. – S.19, 45.

[65] Йдеться про Миколая Войцеховича Ясенського/Ясінського, віленського підкоморія, старосту любошанського, хронологічні межі урядування 1571–1599 рр. – Urzędnicy Wielkiego

księstwa litewskiego. Spisy. – T.I. Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek / Pod. red. A.Rachuby. – Warszawa, 2004. – № 719. – S.149.

[66] Акты ВАК. – Т.30. – 1904. – № 5. – С.13-34.

[67] ОДА. – Т.1. – № 107. – С.52.

[68] АЗР. – Т.III. – № 149. – С.292-293.

[69] Вперше грамота опублікована у полемічному творі "Апокрисис". – Див.: Апокрисисъ. Сочинение Христофора Филалета в двух текстахъ, польскомъ и западнорусскомъ 1597–1599 года // ППЛ. – Кн.2. (РИБ – Т.VII). – ПТБ, 1882. – Стб.1108-1112.

[70] Там само.

[71] АЗР. – Т.IV. – № 14. – С.16-17. Витяг з володимирських гродських книг датований 7.06.1589 р. – ОДА. – Т.1. – № 124. – С.58. 28.06.1590 р. Михайло Рагоза разом з єпископатом вніс згаданий універсал до берестейських земських книг. – Акты ВАК. – Т.II. – 1867. – С.10.

[72] Так стверджує Й.Сліпий, який запозичив це неперевірене свідчення у Ю.Пелеша та С.Соловйова. – Див.: Сліпий Й. – Вказ. праця. – С.203. З'ясовується, що Ю.Пелеш таки цитує якесь джерело 1583 р. (Pelesz J. Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis aut die Gegenwart. – Wien, 1878. – B.1. – P.503), але його посилання на С.Соловйова не відповідає дійсності, позаяк російський історик цитує лише відомий лист 1585 р. – Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Кн.V (тома 9-10). – М., 1961. – С.384-385.

[73] АЗР. – Т.III. – № 146. – С.289-291.

[74] Очевидно, йдеться про такі події в історії Унева: 1570 р. архімандрит Анастасій Радиловський зрікся уряду на користь Макарія Свистельницького, ставленика Львівського єпископа Гедеона Балабана. Однак 1581 р. монахи обрали старшим ігуменом Симеона Боршовського, але ктитором прийняли Василя, який продовжував лінію Гедеона Балабана, що прагнув остаточно підпорядкувати Унівський монастир. – Див.: Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі (кінець XIII – кінець XX ст.). – Львів, 1998. – С.19-20.

[75] Єпископ Арсеній Брилинський (світське ім'я – Стефан) посідав Перемишльську катедру в 1581–1591 рр. У 1581–1586 рр., з волі Антонія Радиловського, він виконував обов'язки єпископа-помічника. Номінацію, зініційовану Антонієм, затвердив король, який наказав митрополитові висвятити кандидата. – Див.: Соневицький Л. Український єпископат Перемиської і Холмської єпархій в XV – XVI ст. // Соневицький Л. Студії з історії України / Записки наукового товариства ім.Шевченка. – Т.202. – Париж–Ню Йорк–Сидней–Торонто, 1982. – С.99. Єдиний сумнів, який висловлювався в літературі щодо урядування Арсенія Брилинського, пов'язаний з походженням єпископа. Якщо більшість дослідників вважала його шляхтичем, то М.Грушевський – "крайником". – Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VI. – К., 1995. – С.264. Після смерті єпископа його владицтво візитував львівський владика Гедеон Балабан, який виявив недоліки в Городоцькому повіті. – АЗР. – Т.III. – № 29.

[76] АЗР. – Т.III. – № 146. – С.290.

[77] Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.V. – С.502.

[78] Цит. за: Грушевський М. До біографії митрополита Онисифора Дівочки. – С.???

[79] Див.: Малышевский И.И. Подложное письмо половца Ивана Смеры к великому князю Владимиру святому // Труды Киевской духовной академии. – 1876. – № 6. – С.472-553; № 7. – С.141-233. Його лист був вперше опублікований латинською мовою 1678 р. в Амстердамі.

[80] Див. також: Мицько І. Найвідоміший фальсифікат XVI ст. // Старосамбірщина. Альманах. – II. – Старий Самбір, 2002. – С.145-149.

[81] Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis (далі – MCSL). – Leopolis, 1895. – T.1. – N 83. – P.132.

[82] АЗР. – Т. IV. – № 17. – С.206-207.

[83] MCSL. – N 87. – P.208.

[84] MCSL. – N 450. – P.784 (текст листа польськомовний).

[85] Зубрицкий Д. Лѣтопись Львовскаго Ставропигіального братства. – Львов, 1850. – С.35.

[86] Грушевський М. До біографії митрополита Онисифора Дівочки. – С.8. Йдеться про Діонісія Жабокрицького (бл.1652 – 1711 рр.), єпископа Луцького і Острозького (1695–1711), з 1702 р. уніата. До зайняття кафедри був луцьким земським писарем, одруженим з вдовою Маріамною Немиричівною.

[87] З'ясувалося, що 1682 р. Діонісій розлучився з дружиною, яка ще раз вийшла заміж (див.: Курганович С.В. Дионисий Жабокрицкий, епископ Луцкий и Острожский. Историко-биографический очерк. – К., 1914. – С.99-100, примітка 4; Deruga A. Piotr Wielki a unici i unja Kościelna (1700-1711). – Wilno, 1936. – S.18-35). Однак отримати хіротонію номінатові довго не вдавалося, оскільки саме одруженість в миру стала серйозною перешкодою. Отримавши номінацію, Діонісій клопотався про висвячення перед київським митрополитом, гетьманом І.Мазепою, московським патріархом. У листуванні він уже підписувався як монах. Незважаючи на велику підтримку православного загалу, московський патріарх Адріан, а услід за ним і Константинопольська патріархія не змогли порушити церковних канонів і заборонили хіротонію. Без їхнього благословення у вересні 1696 р. Діонісій був висвячений у священики і отримав сан архімандрита. Але на кафедрі він продовжував залишатися єпископом-номінатом (Курганович С.В. Вказ. праця. – С.104-125). На початку XVIII ст. його становище було вкрай важким: львівська єпархія перейшла до унії і спонукала до цього волинські владицтва. Не маючи виходу, Діонісій в обхід заборон прийняв хіротонію з рук Мармарошського архієпископа Йосифа Стойка (кінець 1700 р.). На жаль, його становище після цього не покращилося: переслідували родичі Гулевичі, інтригували уніати, поширювалися різноманітні чутки. У результаті в 1702 р. єпископ перейшов до унії. Як видається, пояснювати причину переходу до унії Діонісія Жабокрицького лише неканонічністю його уряду, як це робив М.Грушевський, було б не зовсім справедливо. Сучасна історіографія розглядає питання в значно ширшому контексті.

Після визнання єпископа папою Климентом XI римська курія зініціювала так зв. "інформаційний процес", в ході якого не було знайдено суттєвих аргументів проти єпископа. У грудні 1709 р. Діонісій Жабокрицький був заарештований російськими військами і депортований до Москви. У 1711 р. висланий на Соловки, але заслання не відбулося. Помер наприкінці 1711 р. у Москві.

[88] АЗР. – Т.IV. – Примечания. – № 17. – С.5. Д.Блажейовський зауважив, що немає певності, чи його змістили, чи він сам зрезигнував. – Блажейовський Д. Ієрархія Київської Церкви (861– 1996). – Львів, 1996. – С.184.

[89] АЗР. – Т.IV. – Спб., 1851. – № 19. – С.25.

[90] АЮЗР. – Т.1. – 1863. – № 200. – С.237.

[91] АЗР. – Т.IV. – № 35. – С.51-53.

[92] АЗР. – Т.IV. – Примечания. – № 17. – С.6.

[93] Собрание древних грамот и актов городов: Вильны, Ковна, Трок, православных монастырей, церквей, и по разным предметам . – № 9. – С.21.

Леонід Тимошенко.
"Жаль намъ души и сумнѣнья вашей милости"
(київський митрополит Онисифор Дівочка перед викликами часу).

В історіографії про митрополита Онисифора Дівочку (1579–1589) побутують різноманітні полемічні чутки про порушення канонічних норм церковного життя та закиди щодо його нерадивості як архіпастиря. Спростовуючи ці нашарування, автор

зібрав чималий фактологічний матеріал про діяльність Онисифора (наприклад, 1583 р. він благословив видання Служебника слов'янською мовою, який перевидавався і в XVII ст.), показав його рішучі кроки на захист церковних маєтностей та прав руської церкви. Скоріше за все, 1589 р. митрополит добровільно склав свій духовний уряд, що було пов'язано з його старістю та хворобами. Через об'єктивні причини, Онисифор не зміг очолити рух, який розгорнувся на зламі 80-90-х рр. XVI ст.

Leonid Tymoshenko.
"We pity your honour's soul and kindness"
(the metropolitan of Kyiv Onysiphor Divochka before challenges of time).

There circulate various polemic tittle-tattles in the historiography on the metropolitan of Kyïv Onysiphor Divochka (1579-1589), like those concerning his infringement of initial norms of the church life or reproaches about his carelessness as a pastor. Completely refuting these guess-works, the author has collected considerable factual material about the activity of Onysiphor (for example, in 1583 it was he who blessed the edition of the missal in the slavic language, which was reedited in the XVII c.), has shown his decisive measures in the protection of the church possessions and the rights of the Rus' church. Most likely, in 1589 the metropolitan voluntarily left his spiritual government, which was connected with his old age and illnesses. For the objective reasons, Onysiphor could not head the movement that started at the break of the 80 – 90s of the XVI c.